

MASSIMO PIGLIUCCI

DE ZOEKTOCHT NAAR KARAKTER

*Wat oude
filosofen ons leren
over persoonlijk
leiderschap*

ten have

MASSIMO PIGLIUCCI

De zoektocht naar karakter

*Wat oude filosofen ons leren over
persoonlijk leiderschap*

Vertaald door Ruud van de Plassche

th ten have

Is de deugd te onderwijzen?

Want de deugd is niets anders dan de rechte rede.

– Seneca, brief 66, 32

Kunnen we een beter mens worden? Kunnen we anderen helpen om dat ook te doen? En kunnen we ervoor zorgen dat de leiders van onze samenleving – politici, generaals, zakenmensen – zich bekommeren om het algemeen welzijn, zodat de mensheid niet alleen economisch en materieel, maar ook geestelijk kan bloeien? Deze vragen worden al meer dan tweeduizend jaar gesteld, en het is noodzakelijk een antwoord op ze te vinden als we een beter leven willen leiden en een rechtvaardiger samenleving tot stand willen brengen.

Binnen de westerse traditie, die in dit boek centraal staat, is de kwestie hoe je een beter mens wordt meestal opgevat in termen van ‘deugd’. Voordat we gefundeerd antwoord kunnen geven op de vraag of en hoe de deugd kan worden onderwezen, moeten we dus eerst bespreken wat deugd precies is en waarom we ons daarmee zouden moeten bezighouden. Tegenwoordig heeft dit woord een nogal ouderwetse bijklank gekregen, omdat we hierbij al snel denken aan christelijke opvattingen over deugden als zuiverheid en kuisheid. Daardoor is de term in onbruik geraakt. Google Ngram Viewer laat zien dat het gebruik van de term vanaf 1800 gestaag daalt tot een stabiel laag niveau gedurende pakweg de laatste halve eeuw.

Dat is jammer, en het is een trend die we zouden moeten ombuigen, niet omdat we aan het ouderwetse deugdbegrip zouden moeten vasthouden, maar omdat een zelfs nog oudere, klassie-

ke opvatting ervan ons een nog steeds geldige en actuele leidraad biedt voor hoe we moeten leven. De Grieken en Romeinen uit de Oudheid concentreerden zich op de vier zogeheten kardinale deugden, op te vatten als karaktertrekken of gedragsneigingen, die we moeten aankweken en gebruiken als een moreel kompas dat ons leven stuurt.

Plato is de vroegste bron waarin deze deugden helder worden verwoord,¹ en de Romeinse staatsman en filosoof Cicero beschouwde ze als wezenlijk voor hoe we ons leven moeten leiden.² Ze zijn:

- Praktische wijsheid (soms ook prudentie genoemd): het vermogen complexe situaties op de best mogelijke manier tegemoet te treden.
- Rechtvaardigheid: op te vatten als anderen billijk bejegenen en hen als mens respecteren.
- Standvastigheid (of moed): heeft betrekking op volharding en het vermogen onze angsten onder ogen te zien.
- Matigheid: het vermogen om zelfbeheersing te betrachten en in de juiste mate te handelen.

In een moderne studie kwamen de psycholoog Katherine Dahlsgaard en collega's³ tot de bevinding dat diezelfde kardinale deugden in vrijwel alle menselijke culturen voorkomen, hoewel ze soms worden aangevuld met andere hooggewaardeerde karaktertrekken, zoals een gevoel van menselijke verbondenheid en een gevoel van transcendentie. Aan het eind van het boek zullen we hierop terugkomen. Vooralsnog valt gemakkelijk in te zien waarom de vier platoonse deugden in de meeste tradities in hoog aanzien staan: iemand die wijs, rechtvaardig, moedig en in de juiste mate handelt, is het type mens dat we veelal beschouwen als een rolmodel voor onszelf en onze kinderen.

Het Latijnse woord voor deugd, *virtus*, waarvan het Engelse *virtue* is afgeleid, had de specifieke betekenis van morele kracht,

maar de oorspronkelijke Griekse term was *aretè*, wat 'datgene wat goed is' betekende, of kortweg voortreffelijkheid. Niet louter morele voortreffelijkheid maar voortreffelijkheid op elk vlak. Zo was een atleet bijvoorbeeld voortreffelijk als hij veel wedstrijden bij Olympia won. En *aretè* is niet alleen van toepassing op mensen. Een leeuw is voortreffelijk als ze vaardig antilopen en andere prooidieren kan vangen om zichzelf en haar jongen in leven te houden. Het begrip is zelfs van toepassing op objecten: een voortreffelijk mes wordt bijvoorbeeld gekenmerkt door een scherp lemmet dat netjes snijdt. Over het algemeen heeft *aretè* te maken met de eigenlijke functie van iets en hoe goed die functie wordt uitgevoerd. De functie van een mes is snijden, de functie van een leeuw is nageslacht voortbrengen en voeden, de functie van een atleet is wedstrijden winnen.

Maar wat is de *aretè* van een mens? Hierover liepen de meningen van de Grieken en Romeinen uiteen, net zoals hedendaagse filosofen en wetenschappers daarover van mening verschillen. Maar in beide gevallen niet zo sterk als je misschien zou denken.

De epicuristen dachten bijvoorbeeld dat mensen van nature streven naar genot en in het bijzonder pijn willen vermijden. Een mensenleven is dus voortreffelijk wanneer het is gewijd aan het bereiken van maximaal genot bij minimale pijn.⁴ Volgens de stoïcijnen onderscheidt onze soort zich door het vermogen tot redeneren en onze sterke neiging tot groepsvorming, waaruit volgt dat we een bestaan moeten leiden waarin we onze geestesgaven moeten gebruiken om de samenleving te verbeteren.⁵ Hoewel deze opvattingen uiteen lijken te lopen, vonden zowel de epicuristen als de stoïcijnen dat we deugdzaam moeten handelen omdat dergelijk handelen ons helpt 'volgens de natuur te leven', waarmee onze natuur als een specifieke biologische soort wordt bedoeld.

Moderne wetenschappers zoals de vergelijkende primatoloog Frans de Waal⁶ hebben eveneens geconcludeerd dat de menselijke aard wordt gekenmerkt door ons gebruik van de rede om problemen op te lossen en door de ongewoon sterke neiging tot groepsvorming die bij onze soort hoort. Wat wij moraal noemen, heeft

zich volgens De Waal zelfs in de homo sapiens ontwikkeld uit eigenschappen die in aanleg bij andere sociale primaten worden aangetroffen. Moraal heeft dus een duidelijke en belangrijke biologische functie: het gemeenschapsleven zodanig reguleren dat de individuen in een groep kunnen overleven en floreren.

Interessant is dat de moderne termen 'ethiek' en 'moraal' in dit opzicht een onthullende herkomst hebben: de eerste term stamt van het Griekse *èthos*, een woord dat verwant is aan ons idee van karakter; de tweede komt van het Latijnse *moralis*, dat heeft te maken met gewoonten en gebruiken. In de oude Grieks-Romeinse betekenis is ethiek of moraal dus datgene wat we doen om goed samen te leven – hetzelfde probleem waarmee onze primatenvoorouders al werden geconfronteerd.

Als we een goed leven willen leiden, hebben we een maatschappij nodig waarin mensen deugdzaam handelen, een doel dat niet moeilijk te bereiken is binnen de kleine sociale groepen die kenmerkend waren voor een groot deel van de menselijke geschiedenis en dat nog steeds zijn voor andere primatensoorten. In dat maatschappijtype kent iedereen elkaar en is iedereen meestal ook met alle anderen verwant. In dergelijke omstandigheden is het betrekkelijk gemakkelijk om ervoor te zorgen dat individuen deugdzaam handelen, want als ze dat niet doen, zullen de andere leden van de groep dat snel te weten komen en dan degenen die zich niet voegen fysiek straffen of buitensluiten. Expliciete ethische stelregels zijn in dat geval niet nodig, zodat zowel de vroege mensachtigen als andere primaten konden vertrouwen op hun evolutionair meegekregen instincten.

Op zijn minst sinds de landbouwrevolutie, die zo'n tienduizend jaar geleden aanbrak, hebben mensen echter niet meer in kleine en hanteerbare gemeenschappen geleefd. Die ontwikkeling had tot gevolg dat er steeds grotere stabiele nederzettingen ontstonden waaruit ten slotte de eerste steden voortkwamen. Deze ontwikkelingen maakten het uiteindelijk, zowel in het oude Griekenland en Rome als op veel andere plaatsen op de aardbol, noodzakelijk om expliciete ethische systemen en daaraan verwan-

te wettenstelsels te ontwikkelen. Tegelijkertijd begonnen mensen te bedenken of en hoe ze de volgende generatie konden onderwijzen hoe ze een deugdzaam leven moesten leiden, en vooral hoe ze het beste goede leiders konden kiezen om de steeds gelaagdere en complexe maatschappijen te besturen – leiders die deugdzaam zouden handelen voor het welzijn van allen.

Een van de eerste sleutelfiguren die zich in het Westen grondig verdiepte in de kwestie van karakter en de vraag of de deugd kan worden onderwezen, was Socrates van Athene, die leefde van 470 tot 399 v.Chr., een periode waarin zijn geboortestad, bestuurd door de eerste democratische regering ter wereld, zijn hoogtepunt en neergang beleefde.

In de platoonse dialoog *Meno* krijgt Socrates door het titelpersonage rechtstreeks de vraag voorgelegd die in dit boek centraal staat: ‘Kun jij me zeggen, Socrates, of de deugd onderwezen kan worden? Of is ze iets dat je niet door onderwijs, maar door oefening kunt verkrijgen? Of is ze niet door onderricht en niet door oefening te verwerven, maar krijgen de mensen haar van de natuur of op een andere manier?’⁷

Socrates beantwoordde een vraag zelden rechtstreeks. In plaats daarvan stelde hij zijn eigen vragen, met als doel zijn gesprekspartners een reeks redeneerstappen te laten doorlopen die hen tot een antwoord zou kunnen voeren, of tenminste tot beter inzicht in de kwestie. Dat is het geval in de *Meno*.

Socrates begint met de vraag wat deugd is, want als we het antwoord op die vraag niet weten, zo stelt hij, dan kunnen we ook niet hopen om de nadere vraag te beantwoorden of ze kan worden onderwezen. Het gaat niet erg voorspoedig. Socrates vertelt Meno dat hij niet weet wat deugd is, en bovendien zegt hij niemand te kennen die dat wel weet. Meno antwoordt daarop dat een van Socrates’ beroemde rivalen, Georgias, beweert dat het van hun rol in de maatschappij afhangt welke deugden mensen tentoonspreiden: mannen in de bloei van hun leven zijn dapper, vrouwen zijn kuis, oudere mensen zijn wijs enzovoort. Daar wil Socrates echter niets van weten: deugdzaamheid hangt niet af van

leeftijd of sekse, het is een universeel menselijk gegeven.

Hoewel hij *Meno* heeft verteld dat de aard van de deugd hem onbekend is, stuurt Socrates zijn vriend duidelijk een bepaalde kant op en ontmoedigt hij sommige andere zienswijzen. Zo zegt hij dat matigheid en rechtvaardigheid, twee van de kardinale deugden, zowel in kinderen als in oudere mannen worden aangetroffen, wat erop wijst dat ze wellicht voor alle leeftijden gelden. Aan het einde van de dialoog overweegt Socrates de mogelijkheid dat deugd een vorm van kennis is. Als dat klopt, zouden er mensen moeten zijn die haar kunnen onderwijzen, maar Socrates ziet die nergens – ook al wordt het tegendeel beweerd door figuren als Georgias en de andere sofisten, een groep filosofen die hoge honoraria van hun leerlingen vroegen omdat zij beweerden wel degelijk de deugd te kunnen onderwijzen en die in Plato's dialogen regelmatig optreden als tegenstanders van Socrates.

Vaak eindigen de platoonse dialogen in een toestand van *aporia*, een nuttig Grieks woord dat impasse of verwarring betekent. Dat gebeurt opzettelijk, want volgens Socrates begint wijsheid met toegeven dat we niet weten wat we meenden te weten. Toch lijkt Socrates in het geval van de *Meno* tot een definitieve conclusie te komen: de deugd kan feitelijk niet onderwezen worden.

Als we het bij de *Meno* zouden laten – jammer dan voor het project van dit boek! Maar in een andere platoonse dialoog, de *Protagoras*, komt Socrates tot precies de tegenovergestelde slotsom en stelt hij vast dat de deugd wel degelijk kan worden onderwezen.

Protagoras was een van de beroemdste sofisten. Vroeg in de gedachtewisseling beweert Protagoras, zoals te verwachten was, dat sofisten mensen tot betere burgers kunnen maken door hun deugdzaamheid bij te brengen. Socrates antwoordt dat het geweldig zou zijn als dat zou kunnen, maar het in werkelijkheid niet mogelijk is omdat deugdzaamheid geen vaardigheid is zoals bijvoorbeeld geneeskunde of architectuur, die je beide kunt leren door om te gaan met iemand die ze beheerst.⁸ Socrates brengt meerdere argumenten naar voren om zijn bewering te ondersteu-

nen, met als een van de voornaamste dat het algemeen bekend is dat deugdzame ouders lang niet altijd deugdzame kinderen hebben.⁹ Hij geeft verscheidene voorbeelden, waaronder dat van Pericles, de charismatische staatsman die toen de leiding had in Athene. Zijn twee wettige kinderen, Paralus en Xanthippus, stonden bekend als nietsnutten met een slecht karakter. Een derde, onwettige zoon, Pericles de jongere, werd in 406 v.Chr. terechtgesteld wegens onbetamelijk gedrag na de zeeslag bij Arginusae tijdens de Peloponnesische Oorlog.

Protagoras brengt daar verscheidene argumenten tegen in ten gunste van het idee dat deugd kan worden aangeleerd, waarvan er één bijzonder interessant is.¹⁰ Hij legt het voor in de vorm van een gedachte-experiment, een gangbaar hulpmiddel in de filosofie. Stel je een stad voor waarvan het voortbestaan in hoge mate afhankelijk is van haar burgers die fluit spelen. Wat zou er dan gebeuren? Zowel thuis als op scholen zou fluit spelen aan iedereen worden onderwezen, ongeacht leeftijd, sociale status en dergelijke. Natuurlijk zouden degenen met een natuurlijke aanleg spoedig uitblinken in fluit spelen. Anderen zouden middelmatige fluitspelers worden, maar iedereen in de stad zou beter leren spelen door het onderwijs dat ze kregen. Daarom, zegt Protagoras, is het zo belangrijk om deugdzaamheid te onderwijzen, vooral aan de volgende generatie.

Aan het eind van de dialoog verandert Socrates daadwerkelijk van mening en aanvaardt hij de opvatting dat de deugd inderdaad onderwezen kan worden (al verandert Protagoras interessant genoeg ook van mening over de kwestie als gevolg van Socrates' eigen argumenten!).

Maar vond Socrates nou dat de deugd onderwezen kon worden of niet? Het ligt ingewikkeld. De *Meno* en de *Protagoras* worden doorgaans allebei beschouwd als tamelijk vroege dialogen, wat betekent dat Plato ze aan het begin van zijn carrière heeft geschreven. Van de vroege dialogen wordt aangenomen dat ze dichterbij de opvattingen van de echte Socrates liggen, terwijl Socrates in de middelste en latere dialogen meer fungeert als een

spreekbuis voor Plato om zijn eigen zich ontvouwende ideeën voor te leggen. Toch bevat de *Meno* ook een fascinerende passage waarin Socrates een jonge slaaf helpt om een meetkundige stelling te bewijzen die de jongen zich alleen absoluut niet eigen had kunnen maken.¹⁴ In die dialoog beweert Socrates dat hij als een filosofische vroedvrouw te werk gaat door de jongen te helpen kennis aan het licht te brengen die hij al bezat. Waar komt dergelijke kennis dan vandaan? Daarover krijgen we het verbluffende antwoord dat de jongen de stelling in een vorig leven heeft geleerd! Dit is Plato's theorie over kennis als 'herinnering', die karakteristiek is voor het latere platonische denken en niet voor Socrates. We zouden derhalve voorzichtig kunnen concluderen dat de Socrates van de *Protagoras* – degene die betoogt dat de deugd kan worden onderwezen – dichter bij het standpunt van de historische Socrates ligt.

Hoe het ook zij, de volgende grote stap in de discussie of deugdzaamheid is aan te leren wordt gezet door Plato's beroemdste leerling (en dus indirect ook Socrates' leerling): Aristoteles.

MORELE VERSUS INTELLECTUELE DEUGDZAAMHEID

De inbraak in het Watergate-gebouwencomplex op 17 juni 1972, die ten slotte leidde tot het oneervolle aftreden van de Amerikaanse president Richard Nixon, was een cruciale gebeurtenis in de Amerikaanse politiek. Het voorval werd door een voormalige rector van de University of Notre Dame, de eerwaarde Theodore Hesburgh, aangegrepen om zijn stelling te illustreren dat het moderne onderwijssysteem in de Verenigde Staten tekortschiet omdat het studenten geen deugdzaamheid leert. Hesburgh kwam tot die verbluffende conclusie op grond van de redenering dat aangezien de mannen die de inbraak pleegden juristen waren, ze universitair moesten zijn opgeleid. En toch deden ze iets dat pertinent onethisch was. Ergo, de schuld ligt bij het onderwijssysteem.

'DEZE HELDERE EN TOEGANKELIJKE REIS DOOR DE OUDE FILOSOFIE BIJDT WAARDEVOLLE LESSEN VOOR NU.'

– Publishers Weekly

Kan goed karakter worden aangeleerd? In 430 v.Chr. probeerde Socrates de ijdele, machtsbeluste Atheense staatsman Alcibiades te leren hoe hij een goed mens kon zijn, maar hij faalde spectaculair. Alcibiades leidde zijn stad in een hopeloze oorlog die Athene verwoestte.

In *De zoektocht naar karakter* onderzoekt Massimo Pigliucci wat we kunnen leren van dit beroemde verhaal. Hij combineert oude bronnen met moderne interpretaties om een volledig beeld te geven van de filosofie en ontwikkeling van karakter, deugd en persoonlijke excellentie – wat de Grieken *arete* noemden. Dit boek gaat niet alleen over wat een goede leider maakt, maar biedt ons een antwoord op de essentiële vraag: hoe leiden we een goed leven?

De Italiaans-Amerikaanse filosoof en wetenschapper Massimo Pigliucci is hoogleraar filosofie aan het City College van New York. Hij schreef eerder *Hoe word je een stoïcijn?* en *Handboek voor de moderne stoïcijn*.

**'ALS DEGENEN IN MACHTSPOSITIES
PIGLIUCCI'S WIJSHEID OMARMEN EN ERNAAR
HANDELEN, ZOU ER HOOP KUNNEN ZIJN VOOR DE
MENSHEID OM NIET ALLEEN ECONOMISCH EN
MATERIEEL TE FLOREREN, MAAR OOK SPIRITUEEL.'**

– Skye Cleary, auteur van *Wat zou Simone de Beauvoir doen*

www.uitgeverijtenhave.nl

NUR 730